

HISTORIJA JEVREJA JUGOSLAVIJE OD JAKIRA EVENTOVA

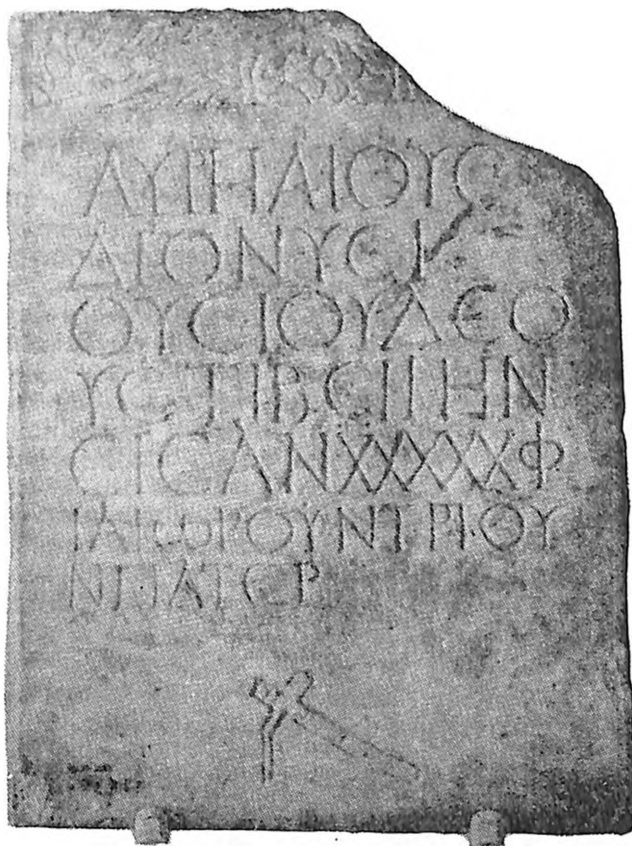
Iz tehničkih razloga mora se prikazati Eventovova *Historija Jevreja Jugoslavije*, I dio, u času kada rukopis tek ulazi u štampu, dakle prije nego što se može kritički osvrnuti na djelo u konačnom obliku. Ali meni i onako nije namjera da kritički ocijenim knjigu, jer sam suodgovoran za njenu redakciju, pa ne mogu da joj budem objektivni sudija. Mislim da će čitaoci *Jevrejskog almanaha* zanimati i prethodni prikaz djela koje, doduše, ne pretenduje na to da bude *definitivna* historija jugoslovenskih Jevreja, ali koje je, bez sumnje, prvi opširni i dokumentovani prikaz prošlosti naše zajednice.

Historijat Historije

Prije svega nekoliko riječi o historijatu te *Historije*. Ona počinje, u stvari, krajem 1954. godine kada je Hitahdut olej Jugoslavija, Udruženje Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (na poticaj Saveza opština Jugoslavije, a inicijativom nezaboravnog Albija Vajsa) osnovalo Historijsko-muzealni pododbor (sa zadacima koji su određeni u suradnji s Lucom Petrović-Mevorah koja je tada posjetila Izrael u ime Historijsko-muzealnog odjeljenja Saveza opština). Novi pododbor preuzeo je na sebe dužnost da skuplja materijal koji se odnosi na jugoslovenske Jevreje, da ga čuva i obrađuje, te da po njemu — a u suradnji s odgovarajućim institucijama Saveza jevrejskih opština u Beogradu i sa znanstvenim društvima i arhivima u Jugoslaviji i Izraelu — spremi izdavanje dokumentovane *Historije Jevreja Jugoslavije*. Za pročelnika Pododbora izabran je Jakir Eventov. Nema sumnje da je izbor bio dobar, jer je Jakir Eventov (ranije Drago Steiner, a mnogima u Jugoslaviji dvadesetih godina poznat pod publicističkim pseudonimom Jona Avni) još kao šesnaestogodišnjak, 1917. godine, pristupio jevrejskom obnovnom pokretu u Zagrebu, pa je vršio važne funkcije u Savezu židovskih omladinskih udruženja i u Savezu cionista, sve do preseljenja u Palestinu u proljeće 1934. Naročito se istakao radom na kulturnom polju za koji se osposobio odličnim poznavanjem hebrej-

skog jezika i književnosti, kao i jevrejske historije i društvenih pokreta u svijetu i u jevrejskom narodu. Godinama je uređivao »Židov« i biblioteku »Židova«, koja je izdala, između ostalog, u prevodu, biografiju Jehude Haj Alkalaja i obimnu *Antologiju nove hebrejske književnosti*.

Svoje bogato znanje i iskustvo uložio je u punoj mjeri u rad Pododbora koji je bio kroz sve te godine dosta intenzivan, najviše upravo

Nadgrobni spomenik Tverjanskog Jevrejina (2. stoleće, Benkovac, Dalmacija)

zbog upornosti samoga Jakira Eventova. On je znao da pridobije nekoliko predanih suradnika i da zajedno sakupe mnogo vrijednog materijala. Među materijalom koji se nalazi u arhivu Pododbora ima i mnogo prepisa iz Jugoslavije, koji su dobiveni od Saveza opština ili njegovim posredovanjem. Ipak moram utvrditi da suradnja između naše dvije institucije, koje imaju sličan ili identičan zadatak, nije svagda bila dovoljno prisna. Nema sumnje da su tome dva glavna razloga — pro-

storna udaljenost i nedostatak stručne radne snage. Oni otežavaju koordinaciju radnog programa i međusobno iskorištavanje materijala i postignutih rezultata proučavanja. Pored toga ne smijemo previdjeti prirodnu »ljubomoru« dvaju centara, od kojih bi svaki htio da kod sebe skupi i očuva što više originalnog materijala, a ima — po prirodi stvari — i različit pogled na pravac i na težište obrađivanja. Unatoč iskrenoj težnji za znanstvenom objektivnosti, prirodno je da to obrađivanje vodi računa o različitosti uslova u kojima žive ostaci jugoslovenske jevrejske zajednice u Jugoslaviji i u Izraelu. A ti različiti uslovi vode do različitosti u gledanju i u naglašavanju pojedinih momenata dalje i bliže prošlosti.

Bilo bi poželjno da se u nastavku rada prebrode ove teškoće i da drugi dio *Historije Jevreja Jugoslavije* bude rezultat prisne suradnje svih koji mogu da svojim doprinosom unaprede poznavanje i opis naše zajedničke prošlosti. Ova je suradnja to važnija i potrebnija što se prvi dio *Historije* završava krajem 19. stoljeća, mada gdje gdje prelazi, nekad čak i duboko, u 20. stoljeće. U drugom dijelu će biti obrađena historija do sredine dvadesetog stoljeća i dat razvitak naše zajednice od početka obnovenog pokreta u jednu ruku, a društvenog previranja i polarizacije u drugu ruku, do katastrofe četrdesetih godina i do obnove jevrejske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji kao i do učešća Jevreja iz Jugoslavije u izgradnji Izraela. U prikazu toga perioda treba da dođu do izražaja različna gledišta da se dobije slika »sine ira et studio«. A nema sumnje da će u tome dijelu biti mjesta i za uvodni, prelazni, sintetički opis i ocjenu stanja pojedinih dijelova jugoslovenske jevrejske zajednice na prelomu 19. i 20. stoljeća, jer je ono jedva nagoviješteno u pojedinim odlomcima prvog dijela, kao i za dopune i eventualne ispravke odlomaka koji — iz bilo kojeg razloga — nisu u prvom dijelu dosta iscrpni i »konačni«. Svi ti razlozi obavezuju na prisniju suradnju većeg kruga osposobljenih lica, i u Izraelu i u Jugoslaviji.

Historiografija u našoj generaciji

Poznata je stvar da svaka generacija posmatra historiju svijeta, svoga naroda ili svoje klase, pod vidom svoga iskustva i svojih (istinitih ili umišljenih) interesa. Drugim riječima, svaka generacija piše svoju povjesnicu. Naša generacija posmatra jevrejsku historiju očima ljudi koji su preživjeli kataklizmu svijeta i katastrofu evropskog jevrejstva i koji su doživjeli obnovu države Izrael, kao i nastojanja da se jevrejske zajednice oporave od traumatičnog potresa i iznova puste korijenje u svijetu iz kojega ih je iščupala fašističko-nacistička neman. Posljednjih tridesetak godina izoštrio nam se vid za pojave koje je već počela otkrivati jevrejska historiografija od svršetka prošlog stoljeća. Do pred razmah jevrejskog obnovenog pokreta, na prelomu stoljeća, a naročito do novih radova između dva svjetska rata, historiografija galutskog perioda bavila se uglavnom

jevrejskim martirijem i kulturnim stvaranjem. Ona je u Jevrejima vidjela objekt historije naroda u koje ih je sudbina dovela, tako da su mogli biti subjekti samo na religioznom i uopće na duhovnom polju.

Jevrejski obnovni pokret donio je nov pogled na našu historiju. Proučavajući ekonomske i socijalne faktore koji su određivali nastajanje, razvijanje i propadanje jevrejskih zajednica u raziličitim zemljama, naši su historici otkrili da su Jevreji bili ne samo naoko pasivni objekti tuđih historija, kako su ih ranije prikazivali, nego i aktivan subjekt svoje, jevrejske historije. Tome novom gledanju otkriva se jevrejska historija iza gubitka državne nezavisnosti i rasula u »sedamdeset naroda i jezika« kao herojska borba za održanje, u kojoj se isprepliću akcije i reakcije, i jevrejskih zajednica i sredine u kojoj se nalaze kraće ili duže vrijeme.

U okviru prostora i vremena

Razumije se da to gledanje utiče i na historiografiju svakog pojednog dijela jevrejskog naroda, u našem slučaju jevrejskih zajednica u zemljama Južnih Slovena. Jakir Eventov nalazi u toj historiji dokaz kontinuiteta koji povezuje sve jevrejske generacije i sve jevrejske zajednice svijeta u jednovit, živ organizam, kojemu je stvarni ili idealni centar u Palestini i koji je najzad ostvario vjekovni galutski san o povratku u domovinu otaca i o obnovi jevrejske države. To gledanje, dakako, ne treba i ne smije niukoliko da zataška značaj činjenica koje dokazuju ukorijenjenost jevrejskih ljudi i zajednica u galutskoj sredini, bilo da se ona postigla bez ikakvog slabljenja povezanosti s jevrejstvom, bilo da dovodi do društvene disharmonije i duševnih konflikata, do dvostruke lojalnosti ili čak do pojedinačnog ili masovnog, formalnog ili stvarnog ostavljanja jevrejske zajednice.

Čini mi se da je u tom pogledu J. E. valjano riješio zadatak i da mu palestinoцентриčko gledanje jevrejske historije nije zaslijepilo vid za dokaze ukorijenjenosti Jevreja u jugoslovenskim zemljama. On je uspio u tome, jer opisuje historiju jugoslovenskih Jevreja i kao dio historije jevrejskog naroda i kao dio historije naroda i zemalja u kojima su živjeli i žive. Sudbinu naše uže zajednice prikazao je u historijskom kontinuitetu, posmatrajući događaje pod vidom vremena i mjesta zbivanja i ispitujući međusobne uticaje između naroda »domaćina« i jevrejske dijaspore koja se našla među njima.

Ne mislim da se J. E. ogriješio o dužnost historijske objektivnosti kada se identifikuje s našom zajednicom u svim obrtima njenog udesa ili kada opisuje sa interesovanjem i simpatijom podneblje, historiju, promjene i životni stil jugoslovenskih zemalja koje su dodale svoju nijansu šarenom mozajku jevrejske dijaspore. Ovaj lični angažman utoliko je važniji što se ta historija objavljuje na hebrejskom jeziku pa će biti pristupačna mnogima koji znaju vrlo malo o ovome kraju svijeta, a htjet će da znanje jevrejske historije upotpune događajima koji su dosad u najboljem slučaju zabilježeni u jevrejskoj hi-

storiografiji u kojoj fusnoti. A vrlo je malen broj ličnosti iz naših zemalja koje su ušle u opću jevrejsku historiju, pa je onda njihovo podrijetlo ili njihovo djelovanje u ovim krajevima spomenuto samo uzgred i ukratko, bez ikakvog udublivanja. Koliko je bilo ozbiljnih znanstvenih studija o svemu što zasijeca u tu našu historiju, one redovno obrađuju te pojave kao dio života jevrejskih zajednica državnih formacija kojima su jugoslovenske zemlje pripadale do oslobođenja i ujedinjenja 1918. godine. Eventovovo djelo, pisano hebrejski, a s opširnim rezimeima na srpskohrvatskom i na engleskom jeziku, ispunit će osjetnu prazninu u općoj jevrejskoj historiografiji. Nema sumnje da će ono poslužiti kao vrelo informacije, ne samo pripadnicima i potomcima naše uže zajednice u Izraelu i u svijetu nego i svakome koji bude želio da upotpuni historiju jevrejskog naroda znanstveno utvrđenim podacima o Jevrejima jugoslovenskog područja. Nije presmiono očekivati da će pojačana suradnja između Historijsko-muzealnog odbora u Izraelu i Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu uroditi i upotpunjenom i revidiranom historijom Jevreja Jugoslavije na srpskohrvatskom jeziku, koja će obuhvatiti u jednom tomu ono što će hebrejsko izdanje donijeti u dva dijela.

Sinteza rada nekoliko generacija

Na srpskohrvatskom jeziku bilo je ranije vrlo malo sažetih prikaza historije naše uže zajednice, među kojima se ističe pregled Albija Vajsa u *Jevrejskom almanahu* za godinu 1954. Taj pregled ukazuje na razvitak jugoslovenske jevrejske zajednice u sklopu općih linija jevrejske historije. Ali on nije bio sam sebi svrha, nego je poslužio kao uvod u problematiku Jevreja u novoj Jugoslaviji, analizujući opće tendencije u razvitku jevrejstva iza stvaranja države Izrael i uslove u kojima se razivja malobrojna jevrejska zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji.

Još prije prvog svjetskog rata počeo je u našim krajevima naučni rad na istraživanju prošlosti jugoslovenskih Jevreja. On je nastavljen između dva rata i dobio je novi zamah od 1945. naovamo, mada je propalo mnogo dragocjenog i nenadoknadivog materijala. Čitaocima *Jevrejskog almanaha* suvišno je spominjati koliki je u tome zamahu udio Saveza opština uopće, a svakogodišnjih nagradnih natječaja napose. U okviru ovoga članka ne mogu se spomenuti jevrejski i nejevrejski učenjaci i istraživači koji su u prošlih sedamdesetak godina opisali historiju Jevreja ili neke njene periode u pojedinim gradovima i pokrajinama Jugoslavije ili su prikazali život i rad istaknutih ličnosti, liječnika, pjesnika, rabina, političara, privrednika itd.

Ali ni najbolji prikaz prošlosti naše zajednice, ako je samo nabačen u generalnim, principijelnim linijama, kao ni najveći zbir učenih i savjesnih istraživanja, ako ne obuhvataju događaje u historijskom kontinuitetu jevrejskog naroda i jugoslovenskih zemalja, ne mogu da nam dadu historiju Jevreja Jugoslavije. Samo kritička upotreba svega

toga materijala, kao i dosad neobjavljenih ličnih svjedočanstava koja se čuvaju u arhivu Historijsko-muzealnog pododbora u Izraelu, a na temelju pragmatičkog gledanja koje proučava historijske događaje kao interakciju geografskih, ekonomskih, političko-socijalnih i duhovno-kulturnih faktora Jevreja i naroda u čijoj zemlji borave, omogućila je Eventovu da nam dade *Historiju jugoslovenskih Jevreja* kakvu je gledamo danas i kakvu želimo da predamo budućim generacijama. To je naša dužnost već i zato što mi još poznajemo ne samo historijske izvore u različitim jezicima nego i našu zajednicu kako se razvijala od preloma stoljeća do danas. U tome je Eventovova zasluga, ma kakav bio sud koji će o njegovoj knjizi izreći objektivni stručnjaci.

Nekoliko riječi o sadržaju knjige

Iza prethodnih napomena J.E. definiše u uvodu temu knjige, opisuje historiju zemalja u kojima žive Južni Sloveni, kao i sastav i podrijetlo jugoslovenskog jevrejstva. Sama *Historija* počinje glavom »Pod krilima rimskog orla«, u kojoj se opisuje udes Ilirije i rimskog osvojenja Dalmacije i Panonije, te nalazi koji svjedoče o nazočnosti Jevreja tamo i u Makedoniji, zadržavajući se naročito na Solinu, Benkovcu i Stobima. Prešavši na pobjedu kršćanstva, J.E. opisuje neprijateljski odnos Bizanta prema Jevrejima i udes tamošnje jevrejske dijaspore koji se kasnije mijenja dolaskom Južnih Slovena na Balkan, a naročito pobjedom Turaka. U glavi »Gevalim« J.E. iznova proučava sav dostupni materijal objavljen u Jugoslaviji, u Izraelu i drugdje o tome narodu koji nas zanima, jer su to, po jednoj teoriji koju prisvaja i J.E., Hrvati i jer se u njihovoj delegaciji kordovskom kalifu spominju i dva Jevrejina. U jevrejskoj historiografiji pitanje Gevalim samo je kratka i sporedna fusnota historiji jevrejskog kraljevstva Hazara, ali za nas je to vrlo interesantna lektira, a J.E. donosi uz put i novog materijala o Hazarima.

Na sigurnijem historijskom tlu nalazimo se u glavi »U sjeni militantnog krsta«, počevši od prvog krstaškog rata 1096, kada su Evropom tekli potoci jevrejske krvi i kada su Jevreji našli utočište u Mađarskoj i u Sloveniji. J.E. opisuje privrednu djelatnost Jevreja u slovenačkim zemljama Austrije, njihovu općinsku organizaciju i kulturno stvaranje sve do izгона, koji je bio djelo njemačkih grofova. Slovenački Jevreji našli su sklonište, među ostalim, u Burgenlandu, u zapadnoj Mađarskoj, odakle će kasnije stići osnivači mnogih hrvatskih i slavonskih općina.

U istoj glavi ispituje J.E. vijesti o nazočnosti i djelatnosti Jevreja u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Srbiji koja je uključivala i današnju Makedoniju, pa donosi i materijal koji velikim dijelom nije bio poznat široj javnosti.

S naročitom ljubavi pisana je glava »Biser Jadrana«, u kojoj J.E. upotpunjuje ranije objavljene podatke o Jevrejima u Dubrovniku. Opis promjenljive sudbine dubrovačkih Jevreja završava konstataci-

jom da su Dubrovnik i dubrovački Jevreji u stoljećima simbioze ispisali sjajnu stranicu u historiji porodice narodâ.

Mnogim interesantnim detaljima obiluje i glava »U carstvu sklonom Jevrejima«, koja obuhvata povijest osmanlijske imperije, kao i Srbije i Bosne, sve do Berlinskog kongresa 1878. I u ovoj glavi, kao i u svim drugima, J. E. navodi osnovne historijske, a prema potrebi i geografske podatke, da bi time dao okvir za prikaz sudbine Jevreja koji su se tamo našli za vrijeme dolaska novih gospodara ili su došli onamo kasnije, bilo bježeći ispred progona u kršćanskoj Evropi bilo tražeći nove izvore egzistencije, nakon što su im se presušili raniji izvori. I u historiji Jevreja jugoslovenskih zemalja ponavlja se nekoliko puta proces poznat iz drugih krajeva svijeta: iz ekonomskih razloga ili zbog vjerskih progona Jevreji traže novu postojbinu; najprije prodiru u strani svijet najsmioniji, najsposobniji ili najočajnjiji; oni odlaze u nepoznato u vrlo malenom broju, bez porodica, i proučavaju mogućnosti smještavanja u trgovini, novčarstvu, zanatima, gdjekad i kao liječnici; tek iza godina ili decenija ustaljuje se veći broj Jevreja u novoj sredini, osnivaju se općine, različne institucije i samoupravna tijela; život dobiva vid organizovanosti i stalnosti, sve dok iza dužeg ili kraćeg vremena ne izbije kriza, iz najrazličnijih razloga koji nekad nemaju nikakve neposredne veze s Jevrejima — pa treba iznova hvatati putnički štap i tražiti novo sklonište. U izvjesnoj fazi toga historijskog procesa dolazi i u turskim krajevima do stvaranja geta, koji je tamo doduše imao blažu formu nego u kršćanskoj Evropi, ali se u suštini nije mnogo razlikovao od evropskog geta.

U ovoj glavi J. E. ima prilike da pokaže koliko je jevrejska zajednica u Turskoj, a prije svega u Palestini koja je postala i do 1917. ostala dio turskog carstva, uticala na evropske Jevreje, a naročito na Jevreje Balkanskog poluotoka. U tom kontekstu opisuje detaljno i ličnosti koje su potekle iz naše sredine ili su se kroz neko vrijeme zadržale u njoj. Pri obrađivanju perioda punih dramatskih događaja i historijskih obrata, J. E. se iscrpno služi ranijim radovima, ali već samom konfrontacijom podataka iz različitih izvora, među njima i takvih koji nisu bili poznati ranijim istraživačima, on zaobljuje sliku i dolazi do novih zaključaka.

Pretposljednja velika glava »Između asimilacije i obnove« donosi historiju Jevreja Hrvatske, Slavonije i Vojvodine. Podaci o Vojvodini osnivaju se uglavnom na nedovršenom radu prerano umrlog Jakova Ben Mihaela (Levingera). U toj glavi naročito je zanimljiv materijal o »srednjoevropskom faktoru«, to jest o jevrejskoj migraciji iz Moravske, Burgenlanda i drugih mađarskih komitata. Ta je migracija u malome odigrala u nastajanju hrvatsko-slavonsko-vojvođanskog jevrejstva istu onu ulogu koju je u mnogo većim razmjerima u 16. stoljeću odigralo doseljenje sefardskih Jevreja u Turskoj, Srbiji, Makedoniji, Bosni, i uopće na Balkanu i na Prednjemu istoku. Ti su podaci ilustrirani i rodoslovljima nekih hrvatsko-slavonskih porodica koja se donose u »Dodatku«.

Posljednja glava posvećena je »Vjesnicima obnove«, varaždinskom rabinu Jekutijelu Hiršenštajnu (1779—1849) i zemunskom rabinu Jehudi Haj Alkalaju (1798—1878). Značajno je da njihovo »pre-cionističko« djelovanje nije nimalo uticalo na njihovu neposrednu okolinu, mada su se kasnije ispreplele mnoge legende oko Jehude Haj Alkalaja i preteča Teodora Hercla koji su živjeli u Zemunu. Ali u djelima rava Alkalaja opisano je i njegovo neuspjelo nastojanje da se šabački Jevreji isele u Palestinu iza nemira 1865, a u njegovoj porodici živjela je cionska ideja. J. E. je istrkao iz zaborava skromnog varaždinskog rabina, čije se ime donedavna uopće nije spominjalo kada se govorilo o pretečama cionizma. I o zemunskom rabinu donosi podatke koji nisu poznati širim krugovima. Ta se glava završava kratkim osvrtom na početke cionističkog pokreta u našim krajevima, koji su uostalom spomenuti i u završnim odlomcima o Srbiji i Bosni.

»Dodatak« donosi (na njemačkom jeziku) nekoliko izvještaja austrijskog generalnog konzula u Travniku, von Mitesera (Ivo Andrić ga u *Travničkoj kronici* zove Miterer). U njima se opisuje stanje bosanskih Jevreja u početku 19. stoljeća. Kako je već spomenuto, »Dodatak« donosi i niz karakterističnih genealogija nekih hrvatsko-slavonskih jevrejskih porodica s opisom njihovih sudbina kao i detaljne biografije Hinka Hinkovića i Josipa Franka, dvaju političkih antipoda, koji su ostavili jevrejsku zajednicu i odigrali vidnu ulogu u historiji Hrvatske.

Knjiga je praćena geografskim mapama i fotografijama, a dodat joj je pored detaljne bibliografije i predmetni indeks koji će olakšati upotrebu knjige. U brojnim fusnotama je data uglavnom: transkripcija imena i riječi koje su nepoznate prosječnom hebrejskom čitaocu; naznaka izvora; napomene koje upotpunjuju tekst, a iz bilo kojeg razloga nisu ušle u tekst.

Historija kao književno djelo

Završujući ovaj shematski prikaz *Historije Jevreja Jugoslavije* i ostavljajući objektivnim stručnjacima da izreknu sud o njenom sadržaju sa znanstvenog gledišta, htio bih da dodam još nešto o toj knjizi kao literarnom djelu. Kao što sam rekao u popratnoj riječi »Uz knjigu«, ona je samo vidljivi dio ledenog brijega kojemu se najveći dio krije ispod morske površine. Čitalac knjige jedva će moći da nasluti koliko je rada uloženo u skupljanju i organizaciji materijala, Kako svjedoče oni koji su čitali rukopis, knjiga je pisana tečno i čita se lako, tako da može da pobudi interesovanje u svakoga koji nije nesklon čitanju historijske literature. Pa i onaj koji će naći da je to, s gledišta opće historije jevrejskog naroda ili narodâ jugoslovenskih zemalja, samo skup epizoda, anegdota i »fusnota«, priznat će piscu da je znao srediti te fusnote u organsku cjelinu, povezati epizode

i interesantno ispričati anegdote, tako da im i laik može shvatiti historijski značaj.

A pri ocjeni ove *Historije* kao literarnog djela, ne ulazeći u stručno ispitivanje gledišta i činjenica koje u njoj dolaze do izražaja, treba uzeti u obzir i to da je ona namijenjena čitaocima različitih kategorija, s različitim predznanjem. Autor je vodio računa, u jednu ruku, o onima koji nemaju nikakvog ili imaju sasvim površno znanje o zemljama i o historiji Južnih Slovena (a eventualno i Rima i Venecije, Bizanta i Turaka, Beča i Pešte, koji su svi uticali na te zemlje). U drugu ruku vidio je pred sobom čitaoce koji doduše razumiju hebrejski (ili će čitati knjigu u prevodu ako se prevede), ali ne znaju mnogo o jevrejskoj duhovnoj baštini koja je do nas stigla uglavnom u religioznim oblicima. Uvažavanje tih različitih kategorija samo je učvrstilo spomenuto autorovo gledište da se prošlost jugoslovenskih Jevreja mora prikazati u širem i obimnijem okviru prostora i vremena u kojemu se zbivala. Književna kritika imat će da kaže koliko je uspio da odvagne pojedine elemente i da načelno održi između njih potrebnu ravnotežu, i pored nesimetrije u prikazu pojedinih pokrajina i pojedinih perioda, kojoj je razlog uglavnom u nejednakosti izvora na koju J.E. upućuje u uvodu. Te izvore ni najkritičnije obrađivanje ne može da svede na zajednički nazivnik.

Ne prejudicirajući stručni sud historika i književnika, mislim da Hitahdut olej Jugoslavija smije da bude zadovoljan i ponosan što izdaje ovu *Historiju Jevreja Jugoslavije*. Nadam se da će prvi dio naići na dobar prijem koji će nas obodriti na nastavak rada i ubrzati dovršenje i izdavanje drugog dijela.